

ЄДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ ВИМІРИ

В контексті огляду досліджень, присвячених феномену глобалізації, автор аналізує ситуацію, в якій опинилася українська культура в часи глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, українська культура, аксіологічний вимір, ідентифікаційний вимір.

In the context of the review of studies on the phenomenon of globalization, the author analyzes the situation, which appeared Ukrainian culture in times of globalization.

Keywords: globalization, Ukrainian culture, axiological dimension, identification dimension.

За даними останнього перепису населення 2001 р. в Україні проживають представники понад 130 етносів та народностей, проблема формування демократичної, виваженої і раціональної державної культурної політики пов'язана з необхідністю розв'язання триєдиного завдання – вибудовуватися з урахуванням: потреб зміцнення єдності національної культури й водночас розквіту її регіонального розмаїття та його народних форм; урахування впливу на неї глобалізаційних процесів; забезпечення можливостей культурної ідентифікації представників інших етнонаціональних культур.

Єдність будь-якої культури в її синхронічному (територіальному) та діахронічному (часовому) зрізах забезпечується існуванням і тяглістю ціннісного ядра культури в його єдності зі знаково-символічним кодом у всьому регіональному розмаїтті його проявів, виявлених у сакрально насичених колективних ритуалах, культурних артефактах (народних і мистецьких), філософських роздумах тощо та сконцентрованих у рисах національного характеру й менталітету.

Досліджень, що торкаються проблеми національних особливостей українства – (цінностей, символіки, характеру, ментальності), існує чимало. Однак їх значна частина або спрямована на довільний перелік так званих національних цінностей, серед яких не виокремлюються ані спільні слов'янські, ані загальноєвропейські, ані загальнолюдські, не зазначається, як загальнолюдські чи спільні європейські цінності переломлюються та трансформуються на українському ґрунті. Відтак частина робіт, присвячена дослідженню ціннісного ядра української культури, страждає на еkleктизм, коли до купи змішується різноманітне – українська ідея, Конституція, пісня, традиції, обряди, вишиванки, менталітет тощо [7]. З тієї мішанини вимальовується небажання дістатися суті проблеми, сформувати уявлення про цінності як такі, і лише на тій основі аналізувати цінності української культури, виявляючи загальне, особливе й унікальне в них.

Інші ж, доходячи висновку про спотвореність української культури віками гноблення, на цій підставі закликають повернутися до архаїчних першоджерел української культури як до єдиного автентичних, тим самим, пропонуючи фактичне розчинення всього виробленого нею масиву культурних скарбів у язичницькій стихії. Характерним для такого роду праць є також посилання на погляди когось зі знаних українських націоналістів та нібито доречне цитування їхніх висловів, однак у поєднанні з власними твердженнями, що суперечать наведеному. Для прикладу пошлімося на працю О.І. Вертія "Українські цінності як основа державної нації" [2]. Автор цитує допис П. Грабовського "Лист до української молоді": "Європейство на ґрунті українському, – то нехай буде написано на нашому стягові. Кожна народність має дорости до загально-просвітнього рівня або загинути безслідно" [5]. Кількома абзацами нижче всупереч цитованому закликає до "повернення до джерел", оскільки відбулася "заміна українських цінностей неукраїнськими: релігійних уявлень і переконань наших далеких пращурів – християнством, іншими, зовсім чужими нам, неприродними для нас течіями, сектами, рухами; наших поетичних звичаїв та обрядів – різного роду східними календарями, гороскопами, насаджуванням усього супротивного нашій національній моралі й духовності загалом; визнаних у всьому світі українських народних дум і пісень, "Кобзаря" Т. Шевченка – Біблією, на сторінках якої немає жодної згадки про українські цінності, про Україну; звичаїв націократії – створенням незчислених партій, які служать не виявом демократії, а прикриттям чужих намірів грошовитих чужинців захопити владу в Україні у свої руки, встановити в країні деспотичний режим і обернути народ у бидло, слухняного раба; козацьке вільнолюбство, український патріотизм – космополітизмом тощо" [3]. Те, що "Кобзар" Шевченка насичений християнськими цінностями й символікою, що "створення незчислених партій" безпосередньо пов'язане з такою провідною рисою українського національного характеру як індивідуалізм і козацьке волюнтарство, авторові видається не важливим і не спадає на думку.

Даючи визначення нації як специфічного утвору, що формується в Модерну добу, філософ культури Е. Ренан 1882 р. стверджував у своїй знаменитій промові "Що таке нація?", що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками формування нації. Для існування

нації необхідні спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях (ритуалах), та колективне забуття певних моментів минулого. "Нація – це духовний принцип, результат глибоких ускладнень історії, духовна родина, а не група, яка визначається формою поверхні. Дві речі, які є по суті одною, складають цю душу, цей духовний принцип. Одна – в минулому, інша – в майбутньому. Одна – це загальне володіння багатою спадщиною спогадів, інша – загальна угода, бажання жити разом, продовжувати спільно користуватися отриманим нерозділеним спадком. Нація, як і індивідууми, це результат тривалих зусиль, жертв і самозречення. Культ предків – найзаконніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є в даний час. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справжня), – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Загальні страждання з'єднують більше, ніж спільні радощі. У справі національних спогадів траур має більше значення, ніж триумф: траур накладає обов'язки, траур викликає загальні зусилля. Отже, нація – це велика солідарність, що встановлюється почуттям жертв, які вже зроблені і які мають намір зробити в майбутньому. А сутність нації в тому й полягає, що всі індивіди, її складові, мають між собою багато спільного і в той же час вони забули багато чого, що їх роз'єднує" [3].

На глибинний зв'язок цінностей, національного характеру та символічного коду культури вказують багато дослідників. За визначенням П. Гнатенка, національний характер є сукупністю "...соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах" [6]. Так само не лише рисою національного характеру є знаменитий український індивідуалізм, що його, поруч з емоційністю, здавна й до сьогодні зазвичай називають провідною рисою українства. Уже М. І. Костомаров відзначав як визначальну й конститутивну рису українців перевагу особистого над загальним на відміну від росіян, чия ціннісна система надає перевагу загального над особистим. "У вдачі українського народу переважає особиста воля" [5], – писав М. Костомаров. Звертаючись до спадщини М. Костомарова, Володимир Янів, своєю чергою, пише, що в українців "виразна ворожість до всякого колективізму" [8], українець – це людина "малих гуртів", в які він безпосередньо вростає" і "добре розуміє сім'ю, братство, громаду і мало "великі спільноти" [9]. Звідси, – висновує В. Янів, – дух бунтарства, який "скріплюється ще й тенденцією до анархізму, помсти, але який є ушляхетнений ідеалом визвольної боротьби" [9]. На індивідуалізм українців вказував і Д.І. Чижевський, називаючи, щоправда, поруч із ним іншими визначальними рисами емоційність і сентиментальність, високу чуттєвість та ліризм [10]. "Українець заглиблений у собі і, маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород. Неохота коритися волі іншого йде так далеко, що комплексментарне прямування до самовияву – нахил підпорядкуватися – в українця з природи слабо розвинений" [10]. Таку індивідуалістичність В'ячеслав Липинський означає як "анархічний індивідуалізм", а Іван Мірчук – як "безмежний індивідуалізм".

Нерідко причини такого індивідуалізму вбачають у трагічності української історії та гнобленні українців чужинською владою. "Тривала влада чужинців призвела до появи переконання, що владні структури створені лише для пригноблення, зловживань та нечесного збагачення, тому народ не скоро може змінити їх і повірити у те, що влада існує для його захисту і забезпечення добробуту чесних трудівників", – пише М. Маланюк. Однак, на наш погляд, причини тут далеко не соціальні, а радше культурні, й детермінаційний ланцюжок цілком можна обернути, як це справедливо зробив В. Янів у "Нарисах до історії української етнопсихології". "...Причини історичних невдач, – висновує він, – як вони впливали з українського вибуялого індивідуалізму, можна б схарактеризувати парадоксом, що в неволі опинились ми тому, що надмірно любимо волю" [15]. Тут варто згадати й висновки Олени Донченко, дослідниці соціальної психіки, яка показує, що культура українців, що, як і в інших європейських народів, вирізняється індивідуалістичністю і визнанням першості особистого над суспільним, характеризується емоційністю – на відміну від прагматичного західноєвропейського індивідуалізму [3]. Якщо взяти до уваги разом з індивідуалізмом і другу засадничу рису ціннісної основи українського світогляду й культури в цілому – кордоцентризм, у згоді з яким моральною, позитивно оцінюваною є лише та дія, яка не підважена розрахунком, а є наслідком спонтанного імпульсу серця, то багато які звиви української історії стають зрозумілими. Наведімо лише один факт.

Спираючись на широкий фундамент архівних джерел у дослідженні взаємин Війська Запорозького з європейськими країнами у XVI – XVII ст., А. Г. Бульвінський доводить, що, по-перше, у цей період українське козацтво попри відсутність власної державності було повноцінним суб'єктом міжнародних відносин та провадило власну незалежну зовнішню політику, стримуючи наступ московського та мусульманського (турків і татар) світів на християнську Європу (за що й зажили козаки слави як "християнські лицарі" [1]). По-друге, історик наводить надзвичайно цікаві факти. Так, зокрема, переконливо демонструє, що в зазначений період Військо Запорізьке систематично одержувало численні перемоги й займало величезні території Московської держави, однак не встановлювало над ними свого контролю й панування, а прямувало до наступних битв, відмовляючись від можливого владарювання на користь вільній справі, від панування на користь свободи як такої – не важливо для кого. Отримавши перемогу, здійснивши справу, українець не вважає за потрібне її "інституціоналізувати". Важлива дія, а не її інституціоналізація, якою влада й є.

Загалом для теоретиків і практиків українського націоналізму як певної доктрини (слід похідно зазначити) властиве перебільшення ролі й значення в українській культурі й національному характері не лише волі до влади як цінності, а й войовничості та інших споріднених з цими людських якостей "Войовничість в українській свідомості, – писав Олесь Ольжич, – творить невід'ємну рису й одну з основ національного світогляду, яка давала народові міць і певність себе на своєму історичному шляху" [13]. З іншого боку (однак з тією ж доктринальною метою), критиці піддається така специфічно українська риса як чуттєвість, нерозривно пов'язана з цінностями антеїзму, кордоцентризму та екзистенційної спрямованості. Микола Шлемкевич пов'язує споглядальність українського умонастрою саме з цією рисою, оцінюючи її радше як негативну. За М. Шлемкевичем, українець потопає в безмежності настроєво-почувального моря, "пливе за водою" [14]. "Світоглядомі зусилля, наші мислі, – пише він, – зреклися ясности й виразности, логіки, дисципліни розуму. Вони запрагнули діяти емоціонально, зворушувати. Так світогляд котився вниз, і докотився до агітки..." [12], а українська людина стала "загубленою людиною".

Так само в негативному ключі характеризує емоційно-почувтєву ментальність українців М. Степико, виводячи її ґенезу з кордоцентризму в поєднанні з "архетипом Неньки-Землі" і висновуючи, що така ментальна особливість українства не лише формує "м'яке добрячкувате ставлення до навколишнього світу" [9], толерантність, терпіння й приязнь до іншого, а й "позбавляє українську етнічну спільноту рис, потрібних для активної позиції у боротьбі за виживання" [7].

А проте уявна споглядальність є наслідком функціонування такого світосприйняття, в якому в єдність сплавлено етичний, естетичний та прагматичний складники, або, радше, сам прагматизм полягає в етико-естетичному ставленні до світу й себе самого, в культурному його наповненні й антропомірності. Відтак, повертаючись до українського індивідуалізму, можемо сказати, що він не є різновидом індивідуалізму ліберального ґатунку, вихолощеним до ринково-економічних взаємин і породженим ними. Це – витоківий "сакральний лібералізм", лібералізм культурний і персоналістичний, в якому ціннісним і легітимним постає не суб'єкт як людина-індивід з її невід'ємними правами, а суще в його цілісності та індивідуальних проявах і людина як прояв сущого. Відтак рамки українського індивідуалізму дещо ширші за соціокультурне життя і сягають трансцендентного.

Таким чином зрозуміла індивідуалістичність українців (не як лише риса характеру, а передусім як ціннісна настанова) виявляє себе у найрізноманітніших сферах і найрізноманітнішим чином: у системі традиційних родинних стосунків (в українців, на відміну від інших народів, де переважає велика колективістська родина, традиційно утвердилася родина, що складалася лише з батьків і неодружених дітей [10]), у працелюбності як самостійній відповідальності за свою справу.

Отже за цією ознакою ціннісне ядро національної культури українства демонструє належність до тієї ж морально-етичної системи, що й інші європейські культури – системи, осердям якої є легітимність і цінність Іншого. Однак було б некоректним редукувати (як щойно, могло здатися, зробили ми) ціннісне ядро української культури лише до цієї ознаки – до індивідуалізму. Не менший "статус" в системі цінностей посідають і вже згадані антеїзм та кордоцентризм. Залежність між визначальними культурними цінностями українства, видається, особливого типу, яку ми б, запозичивши термін з сучасної фізики, умовно назвали "будстрапом". За такого способу зв'язку частина чогось своєю частиною має ціле як власний складник. Іншими словами, український індивідуалізм в його екзистенційному забарвленні є такою ж мірою наслідком антеїзму й кордоцентризму, якою й їхньою причиною – і навпаки. Решта – як цінностей, так і їхнього прояву в національному характері й менталітеті та унаочненні в символіці, ритуалах тощо – до певної міри є похідними від цього ціннісного ядра. Скажімо, та сама працелюбність впливає як з індивідуалізму (через відповідальність, що відбивають народні прислів'я, скажімо "сам собі господар"), так і зі сакралізованого, пантеїстичного ставлення до Матері-Землі та світу в цілому (через естетизм та чутливість), та не меншою мірою – з кордоцентризму (через спонтанну енергетичність або своєрідний український активізм). (На зв'язок індивідуалізму й хазяйновитості, честолюбства й оптимізму звертає увагу О. Нельга [12], до аналізу притаманного українцям пантеїзму звертається Г. Ващенко). Праця для українця має естетичний, духовний і моральний виміри, її сутність – як у насолоді самим процесом творення матеріальних і соціальних благ, так і в належності цієї дії та її одухотвореності. Розбудовуючи та облаштовуючи обійстя, господар дбає не лише про практичне призначення будівель, а й про їх гармонійне поєднання між собою та довкіллям. Тому хату українці завжди обсаджували і обсаджують квітами й, здебільшого, фруктовими деревами. Водночас ціннісне насичення світу знаходило свій вияв у його символізації: і висаджені калина, тополя чи верба є настільки ж живими істотами, наскільки – артефактами з потужним символічним зарядом. Догляд за господарством також є своєрідною творчістю, викликає піднесення, що яскраво і виразно опоетизовано в українських народних колядках, щедрівках, казках, інших жанрах усної народної поетичної творчості, звичаях та обрядах.

Через символіку народних пісень, танців, фольклору, ужиткового мистецтва проглядають глибинні риси українців – єдність національних цінностей і національного характеру. Фольклор містить у собі національні знакові системи, символіку (кольорова гама, орнамент, історично-культурні символи тощо) [16].

У роботах М. Дмитренка проаналізовано символіку українського фольклору – усного та музичного. "Символіка як глибинна універсальна система своєрідно виявляє "образ світу", втілений у пісні:

це образні коди ментальності народу, репрезентанти його ідеалів, ціннісних морально-етичних та естетичних орієнтирів", – зазначає М. К. Дмитренко [2]. Автор доводить, що українські символи стихій (землі, води, повітря, вогню) та їхнє сприйняття спільні для індоєвропейських народів. Такими ж спільним є й сприйняття базових кольорів (чорного, червоного й білого), однак недаремно національними фарбами є жовта й блакитна – вони вирізняють українство серед інших етносів і найбільш наближені до вираження світової всеєдності. Виразно етнонаціональними за змістом є й символи живої природи: рослин і тварин, що відбилися на всіх культурних рівнях і видах мистецької творчості.

Підбиваючи проміжний підсумок, слід сказати, що часову єдність і спадкоємність української національної культури забезпечено колективною пам'яттю з його потужним "травматичним складником" (що відіграє консолідуючу роль) включно, наявністю чітко окресленого ціннісного її ядра, що, починаючи принаймні з часів Київської Русі й до сьогодні, містить специфічні етнонаціональні складові та їх вияву в символічному коді української культури. Цей символічний код з регіональними його варіаціями зберігається на всьому українському просторі. Таким чином можна стверджувати наявність цілісності української культури за символічним параметром. Однак дещо по-іншому, менш оптимістично, виглядає ситуація стосовно ціннісного параметру.

Беручи це до уваги, можна припускати, що мірою втягування України в глобалізаційні процеси аналогічні тенденції посилюватимуться в країні, позитивно впливаючи на процес подолання її культурно-цивілізаційного розколу. Звідси випливає ще одна важлива річ: глобалізація, за великим рахунком, сприяє зміцненню української культури. Однак цей процес не може бути забезпечено без належного формування державної культурної політики, яка наразі видається часом протилежно спрямованою. Травматизм культурної пам'яті українства потребує коригування такої політики від формального дотримання букви європейського законодавства до його "американізації" й "канадизації" і запровадження так званої позитивної дискримінації – надання преференцій культурі титульного етносу.

Другим чинником, що визначає потреби такої корекції, є врахування негативного досвіду того типу мультикультуралізму, що побутував в ЄС, спрямованого не стільки на забезпечення включення представників різних етносів та іммігрантських громад у соціокультурне життя країни та Європи в цілому, скільки на їх виключення й резервацію. Європейський мультикультуралізм, як було показано, втратив рівновагу між культурною і громадянською складовою й у намаганні забезпечити культурні права особи, фактично надав перевагу груповим правам над особистісними. Такий варіант мультикультуралізму є несумісним з ціннісними засадами української культури загалом і менталітету, зокрема. Лише виважена політика дотримання громадянських прав є умовою дотримання культурних прав інших етносів і громад. Більше того, політика мультикультуралізму як політико-правового забезпечення рівності прав на культурну ідентифікацію й культурні самовияви, яка продемонструвала свою обмеженість і небезпечність у зіткненні з культурними самовиявами спільнот – носіїв протилежно орієнтованої системи цінностей, запроваджена в специфічних українських умовах, може виявитися руйнівною й нищівною. Її альтернативою може бути лише культурна політика, протекціоністська щодо української культури в усіх її локальних варіаціях, в яких, проте, спільним є те, що й називається "європейськими цінностями" – повага й толерантне ставлення до іншого не лише як представника іншої культури, а й іншого за будь-якою ознакою, разом і з його "прагненням особистої автономії" [11].

Держава за своїми функціями повинна формувати культурне життя суспільства в цілому і проводити власну культурну політику, узгоджуючи культурні потреби та інтереси всіх соціально-значущих груп та верств населення [2]. При тому слід неухильно брати до уваги той специфічний і дивовижний потенціал української культури, що його демонструє її ціннісне ядро. Йдеться про описані вище її сакралізовану космоантропомірність та "персоналістичний лібералізм". На наш погляд така особливість української культури зближує її в певному глибинному сенсі з найкращими складниками культур інших типів, зокрема – з індійською (остання обставина є важливою для формування засад державної культурної політики, оскільки саме Індія демонструє дієвість особливої моделі такої політики щодо культурного співіснування різних етнокультурних груп).

Сьогодні, відзначає В. Стьопін, – "багато світоглядних ідей традиційних східних культур починають корелювати із сучасними науковими поглядами: розуміння природи як живого організму, нові стратегії щодо дослідження людиномірних систем, що розвиваються, вимагають при вивченні врахування їхніх синергетичних характеристик, не силових взаємодій; інтеграція істини і моральності, цілераціональної і цінніснораціональної дії у стратегії діяльності не лише в науці, а й у інших галузях техногенної культури – політиці, економіці, праві, релігії" [13]. Однак "розуміння природи як живого організму", "інтеграція істини і моральності, цілераціональної і цінніснораціональної дії" у всіх сферах діяльності – це саме те, що характеризує питомі риси українського культурного континууму. Тому ми маємо всі підстави стверджувати: українська культура – це культура майбутнього.

Використані джерела

1. Бульвінський А. Г. Ціннісні аспекти зовнішньополітичних альтернатив української влади на сучасному етапі // Україна між Росією та Європейським Союзом: пошук ідентичності : матер. Міжнар. наук. конференції. (Київ, 19 травня 2011 р.) — К. : Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2011 р. — 148 с. — С. 81-84.

2. Вертій О.І. Українські цінності як основа державної нації // Визвольний шлях. — Кн. 1 (718), січень-березень 2008. Річник 1. — С. 280—283.
3. Декларація "Мультикультурне суспільство та європейська культурна ідентичність". — [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/90858>
4. Дмитренко М. К. Український сонник / Дмитренко М. К., канд. філол. наук. — К. : Знання, 1991. — 93 с.
5. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. — Київ: Альтерпрес, 2004. — 104 с. — ("Сучасна гуманітарна бібліотека").
6. Гриценко О.А., Гончаренко Н.К., Мягка Є.А. Державна політика щодо культурного різноманіття та етнічних меншин: порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів [Ел. ресурс] / О.А.Гриценко, Н.К. Гончаренко, Є.А. Мягка. — Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2005_1_5.php
7. Квилинкова Е.Н. Роль государства в культурном развитии трансформирующихся обществ. / Квилинкова Е. // *Administrarea publică în statele aflate în tranziție în contextul proceselor de globalizare și integrare. Materiale ale conferinței internaționale teoretico-practice din 5 aprilie 2005. Chișinău, 2005.* — P. 143—150.
8. Костина А.В. Предмет и проблемное поле глобалистики // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 3. — С. 100—111.
9. Костенко А. Г. Глобалізація як чинник деструкції ідентичності [Текст] / А. Г. Костенко // Практична філософія. — 2008. — № 3. — С. 120 — 128.
10. Кравченко В.Г. Етнографические материалы. Т. 2. — Житомир, 1914. — 160 с.
11. Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки міждисциплінарного дослідження / В. Кремень, В. Ткаченко. — К.: Т-во "Знання" України, 2013. — 415 с.
12. Лях В. В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації [Текст] / В. В. Лях // Мультиверсум: Філософський альманах: 36 наук. праць. — К. : Український центр духовної культури. — 2006. — Вип.57. — С. 3 — 19.
13. Метельова Т.О. Культурна політика в добу глобалізації: досвід об'єднаної Європи // Культурна політика у контексті полікультурного світу/ Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. — НАКК-КіМ-УЦКД, Київ, 29–30 вересня 2011 р.: у 2 ч. — К.: НАКККіМ, 2012. — ч. 1. — 188 с. С. 26 — 33. — С. 29.
14. Нельга О.В. Українство як етнопсихологічний феномен: Збірник. — Київ — Чикаго: 1993. — № 3. — С. 2.
15. Рябчук М. Ю. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. — К.: Критика, 2003. — 335 с.
16. Смирнов А.Ю. Глобалистика: проблема поиска предметного поля // Знание. Понимание. Умение. — 2005. — № 3. — С. 112—116.
17. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. — / Пер. з англ. П. Таращука. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
18. Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации / Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. — М., 1994. — 274 с.
19. Система статистики культури ЮНЕСКО – 2009 — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0019/001910/191061r.pdf>.